

AZ ÖRÖK VÁROS OLDALÁBAN

Csorba Győző Itáliája

Huszonhét évvel ezelőtt, 1991-ben, szép válogatást adott közre Csorba Győző verseiből a Baranya Megyei Könyvtár, *Egy eltűnt pécsi utcára* címmel. Ezzel köszöntötte az intézmény a könyvtárosként is maradandót alkotó költőt 75. születésnapja alkalmából. A Pannónia Könyvek sorozatban, Tüskés Tibor szerkesztésében megjelent kötet ajánló soraiból idézek: „Fél évnél hosszabb ideig nem volt távol szülővárosától. [...] Meglakta a város több házát, de változatlanul Pécsen él. [...] Költészetének központi élménye a környezethez, a városhoz, a természethez, a kerthez, a családhoz fűződő személyes emberi kapcsolat.”¹ Hozzáteszem: ez a „központi élmény” akkor is a lényege maradt Csorba Győző költészetének, amikor kötelessége vagy személyes kívánsága külföldre szólította. Ilyenkor új nézőpontból tekinthetett szűkebb hazájára, szeretett városára és családjára, s ez új inspirációkkal gazdagította költészetét is.

Élete során több országban megfordult, de aligha megalapozatlan az a feltételezés, hogy a legmaradandóbb élménye Itália volt. Kiváltképp az a közel öt hónap a Római Magyar Akadémián, mely 1947/48-ban adatott meg számára, a Kardos Tibor által kezdeményezett meghívást követően. Erről az öt hónapról egyébként újszólván mindent tudhatunk, Csorba római „följegyzéseinek”, illetve Csuha István forrásértékű publikációinak köszönhetően.² 1969 nyarán, amikor az Írószövetség küldöttségként egy teljes (nyári) hónapot tölthetett Rómában, több nyilatkozatából is kitűnik, valahogy nem találta sem a korábbi várost, sem az akadémiát. Öt évvel később felesége társaságában utazott az Örök Városba; az akadémia ekkor inkább csak elkerülhetetlen szálláshely volt számára.

Talán megengedhető, hogy írásomban elsőként Csorba Győző könyvtári jelenlétéhez kapcsolódó, személyes emlékeket idézzek, annak köszönhetően, hogy nyugdíjba vonulását követően, hadd mondjam így: a kollégája lehettem néhány évig a Baranya Megyei Könyvtárban. Ezt követően Csorba Győző „első Itáliájáról” írok, majd a másodikról is, nem utolsósorban Pintér Lászlónak köszönhetően, aki a családi gyűjteményből elővarázsolta és rendelkezésemre bocsátotta a költő 1969. júliusi „följegyzéseit”. Írásom olyan, Csorba Győző Itáliáját is érintő történések felidézésével zárul, melyek, mint látni fogjuk, egy fiatal olasz költővel való szarajevói találkozás „következményei”.

¹ Csorba Győző: *Egy eltűnt pécsi utcára*. Tüskés Tibor (szerk.), Baranya Megyei Könyvtár–Békés Megyei Könyvtár, Pécs–Békéscsaba, 1991. (Pannónia Könyvek) (A hátsó borítón olvasható ajánlásból.)

² Csorba Győző: *A város oldalában. Beszélgetések*. A kérdező: Csuha István. Jelenkor, Pécs, 1991; Csorba Győző: *Római följegyzések, 1947–1948*. (Részletek.) Jelenkor, 1996. november, 929–972.; Csorba Győző: *Római följegyzések, 1947–1948*. Csuha István (szerk.), Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2002. (Pannónia Könyvek)

Könyvtári beszélgetések

Azzal kezdem, hogy írásom címét, miként Csuhai István *beszélgetéseinek*³ a címét is, Csorba sokat idézett verse, *A város oldalában* inspirálta. De minek, kinek köszönhetem a jelen szöveg témáját? Mindenekelőtt magának a költőnek, hadd mondjam így, Győzőnek, aki a *beszélgetések* egy példányát a következő bejegyzéssel egyénítette számomra 1991. november 7-én: „Életem néhány sötét és világos pontját Boda Miklós barátom szeretetébe ajánlom.” Hogy életének egyik legvilágosabb pontja, ahonnan új nézőpontból tekinthetett szülővárosára, szűkebb lakhelyére és családjára, Itália volt, akkor vált egyre világosabbá számomra, amikor több éven át a társa lehettem, előbb a Pannónia Könyvek kiadói tanácsában, majd a megyei könyvtárban is.

Emlékeztetek arra, hogy munkájára, inspiráló jelenlétére legalább a hét egy napján, nyugdíjas éveiben is igényt tartott az intézmény. Amíg az egészsége engedte, élt is ezzel a lehetőséggel, s ebben veje, Pintér László segítségére is számíthatott. Mint mindenki, én is megtiszteltetésnek tartottam, ha alkalomadtán beinvitált a munkaszobájába, egy kis eszme-cserére. Érdeklődése esetemben az Örök Városnak is szólt, ahonnan nem sokkal előbb, 1984 derekán érkeztem haza Pécsre, miután, mint annak idején ő is, kereken öt hónapig, februártól júniusig lehettem a Római Magyar Akadémia lakója. Nem csak Rómában, más olasz városokban is mindenekelőtt Janus Pannonius nyomában jártam, s erre igencsak odafigyelt Csorba Győző, a kiváló Janus-fordító. Ő – tudjuk jól – nem csak Janust és nem is csak latinból fordított. Olyan olasz nevek is szerepelnek a műfordítói életművében, mint Rinaldo d’Aquino, Guido Cavalcanti, Dante Alighieri, Francesco Petrarca, Giovanni Pontano, Angelo Poliziano, Alessandro Manzoni, Giuseppe Ungaretti és még sorolhatnám.⁴

1984. februári kiutazásom előtt néhány héttel sokat beszélgettünk Győzővel Janusról. Tanácsokat adott, miközben a lelkemre kötötte, nehogy csak a könyvtárakat és a levéltárakat bújjam, járjam a várost is, mert az élet, a mindennapok tanulmányozása a legizgalmasabb téma. (A Janus-kutatás meg kötelesség, tette hozzá megengedően.) Minderre *Simeon tűnődése* című kötetének 1983. december 7-én kelt bejegyzése is emlékeztet. Idézem: „Boda Miklósnak baráti szeretettel Janus Pannonius jegyében is.” A dedikált kötetben mintegy a beszélgetéseink folytatásaként olvastam a *Dohány-dolgok* című, a hetvenéves Kálnoky Lászlót köszöntő verset. Csorba köszöntője tulajdonképpen egy *régi és igaz* történet, mely az akadémia közelében, a Campo dei Fiori egyik „életes” mellékutcájában játszódik. Amikor négy év múltán, 1989 februárjában, mondhatni túlkoros ösztöndíjasként, ismét elindulhattam Itáliába, immár nemcsak Janus Pannonius, hanem a középkori pécsi egyetem története iránti érdeklődéssel, megint hozzá fordultam tanácsért. Ekkor ajándékozott meg egyik, általa muzeálisnak nevezett verseskötetével (*A szó ünnepe*, 1959) és ajánlásával, mely így szól: „Boda Miklós kedves barátomnak, könyvtári kollégámnak öleléssel: Csorba Győző, 30 éves késéssel, 89. jan. 18-án.” Nem volt véletlen a választása, hisz ebben a kötetben olvasható az *Olasz hangulatok* ciklus, vagyis az a kilenc vers, mely Győző első itáliai „jelenlétének” állít nem akármilyen emléket. Nem állhatom meg, hogy ne idézzem a csodálatos *Vers Rómából* záró sorait:

*Majd elmegyek innét, ismét hazatérek,
de bőröm alatt viszlek haza, Róma,
halk szöke folyód s a szelídke folyóra
hajlő dombot, a szűk utcák rácsozatát,
és ha a lélek*

³ Csorba Győző: *A város oldalában. Beszélgetések*, i. m.

⁴ Csorba Győző: *Kettőshangzat. Válogatott műfordítások*. Európa, Budapest, 1976; Csorba Győző, *a fordító*. Tüskés Tibor (szerk.), Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 1998. (Pannónia Könyvek)

*perzsel, vagy ha világi ítélet
csap rám, öbleiden lelek újra hazát,
ó, Róma, szilárd anya-fészek.*⁵

Amikor a második utamról 1989 tavaszán hazatértem, alig vártam, hogy beszámolhassak Győzőnek a történekről. Ám mielőtt nekifoghattam volna, fellapozott egy odakészített Janus Pannonius-kötetet, és felolvasta, dehogyan olvasta, átélte a *Polycarpushoz* című verset, történetesen Vas István fordításában. Mindössze öt disztichon, kihagyás nélkül idézhetem:

*Jó, hogy megtértél latin földről, Polycarpus,
S meghallgatta az ég, íme, fohászádat.
Még jobb volna, ha eljőnnél hozzám, ha kibírnád
Hosszú utad végén még e rövidke utat.
Akkor egész nap csak szavadon csüggnék figyelemmel,
Míg te mesélsz a nagy út furcsa kalandjairól.
Mit láttál odalent? Mi világ van? Merre utaztál?
Mondd el a városokat, mondd el az embereket!
Ó, ha a léha remény nem játszik szomjú szívemmel,
Benned egész Rómát zárja magába karom.*

Győzővel együtt érzékenyültem én is, mert megsejtettem, hogy „előadásában” tulajdonképpen az ő immár kielégíthetetlennek tűnő Itália-vágya ölt testet. Hogy Kosztolányi György (alias Polycarpus) megszólítása az akkor már pécsi püspök Janus által mintha az ő személyes kívánságát is tükrözné. Elmondhatom, hogy életem *beszélgetések Csorba Győzővel* „című” fejezete mindmáig eleven, bármikor előhívható emlék számomra. Példa erre Méhes Károly egyik, nekem nagyon jóleső írása is 2012-ből, melyben azt a mondatot emeli ki beszélgetésünkből, hogy a könyvtárban Győzővel „többet beszélgettünk Janusról, mint a könyvtár dolgairól.”⁶

Mindez még a Megyei Könyvtár korábbi székhelyén, az Apáca utcai műemlék-épületben történt. Az intézmény, mely 1996 óta (méltán) Csorba Győző nevet viseli, 2010-ben új székházba költözött, együtt a Tudományegyetem Központi (és egyik kari) Könyvtárával. Ekkor még Csorba Győző Megyei-Városi Könyvtár volt a hivatalos neve, ma már (a helyi, illetve területi feladatkörre való utalás elhagyásával) Csorba Győző Könyvtárként tevékenykedhet. Portrészobra is átköltözött a Tudásközpontként ismert új épület parkolójának szomszédságába, bár talán megférne az Apáca utcában is, a Babits-szobor vonzáskörében. Innen „szemezhetne” egykori munkahelyével, s mindmáig kitaró emléktáblájával is.

Az első Itália-élmény

Csorba Győző mindössze 31 éves volt, amikor 1947. október 12-én vonatra szállt, és elindult Rómába, hogy eleget tegyen Kardos Tibor, a Magyar Akadémia 1946-ban kinevezett igazgatója, az Erzsébet Tudományegyetem egykori hallgatója öt hónapra szóló meghívásának. Ez a meghívás, mint ismeretes, Janus-fordítók toborzása szándékával, vagy inkább ennek ürügyén történt. Csorba Győző esetében mindenesetre „jó lapra tett” Kardos Tibor, erről tanúskodnak a későbbi Janus-fordítások.

⁵ Csorba Győző: *A szó ünnepe*. Magvető, Budapest, 1959, 44–47.

⁶ *Új Dunántúli Napló*, 2012. febr. 14.

1947-ben, kiutazása évében idehaza már elindultak a fordulat évébe torkolló, 1948-ban kiteljesedő és mind érzékeltetőbbé váló változások. Az orosz és kommunista befolyás erősödése a kultúra területén is mind érezhetőbbé vált, s ez elől – a városi könyvtár akkori vezetőjeként – nem térhetett ki „csak úgy” Csorba Győző. Korábbi hivatali főnöke a városnál, Boros István, az 1946-ban újból hivatalba lépett főispán, igyekezett bevonni őt a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság általa vezetett pécsi szervezetének a munkájába. Csorba részvétele csakis a szorosan vett kultúra területére korlátozódott, amint ezt ekkori publikációi is bizonyítják.⁷ Amikor 1948 tavaszán ismét hazai földre lépett, későbbi nyilatkozatai szerint már semmi se volt a régi. A vele interjút készítő Csizsár Mirella írásából idézek: „Én március első napjaiban hazajöttem, mert öt hónapra szólt a meghívásom. Takáts Gyula, Klaniczay Tibor, Weöres Sándorék még maradtak. Weöres Sándor aztán nagyon nehezen is jött vissza, hiszen ez volt az úgynevezett fordulat éve, és hát ennek a fordulatnak nem örült túlságosan, hiszen az ő költészete nem felelt meg Rákosi igényeinek. És voltunk így jó páran.”⁸

Hogy rövidebb-hosszabb ideig kik voltak a társai Rómában és a különböző „csillagtúrákon”, arról számosan írtak már. Itt csak Weöres Sándor, Károlyi Amy, Lengyel Balázs, Nemes Nagy Ágnes, Takáts Gyula és Takács Jenő nevét említem. Az akkor még egyetemista Klaniczay Tibor, a későbbi egyetemi tanár, akadémikus, intézetigazgató neve is ide kívánkozik. Az ő olasztudását, helyismeretét igencsak „díjazta” az illusztris római társaság.⁹

Csorba Győző öt olaszországi hónapjából mintegy három és fél hónap jutott Rómára, és másfél hónap az onnan kiinduló országjárásokra. Ez utóbbiak megállóhelyei *Lazio* tartományban Viterbo, Albano és Nemi, Toscanában Firenze, Siena és Arezzo, Umbriában Perugia, Assisi és (Terni közelében) Piediluco, Campaniában Nápoly, Pozzuoli és Pompei, Szicíliában Catania, Siracusa, Agrigento és Taormina voltak.¹⁰ Az idézett helyneveknél jóval többet elárulnak a történekről a *Római följegyzések*; ezekhez nem könnyű bármi érdemlegeset hozzátenni. Én Szicíliával, ezen belül Cataniával próbálkoztam; az ottani irodalmi délután, magyar szereplőkkel, köztük Csorba Győzővel, kiváltképp érdekelt. Költőnk idevonatkozó, 1948. január 21-én kelt feljegyzése mindössze a következő néhány mondat: „Ismét Catania. Tegnap d.u. irodalmi műsor a 13. sz. beli Ursino vár volt kápolna-termében. A terem már nem őrzi a trecento-jelleget. A vár (ma múzeum) egyes részei még igen, pl. a bejáratától balra levő terem tiszta gót. Az est meglehetősen sikerült. Nem kellett belépődíjat fizetni, sokan voltak. F[olco] Tempesti szépen olvasta föl a verseket.”¹¹

A *Castello Ursino* egykori kápolnájában tartott irodalmi műsorról bizonyára a helyi sajtó is beszámolt, de a *Camene* (Múzsák) című, irodalmi, művészeti és tudományos folyóirat mindenképpen, amint erről a cataniai Tartományi és Egyetemi Könyvtár szívességének köszönhetően magam is meggyőződhettem. A szicíliai futurizmus egykor jelentős képviselője, Gesualdo Manzella Frontini (1885–1965) által szerkesztett lap 1947. januári számában helyszíni tudósítás ugyan nem szerepel, de egy kis magyar „antológia” igen, úgy mond Alessandro Weöres, Vittorio Csorba, Attila József, Giulio Illyés és Miklós Radnóti egy-egy versével, valamint „Laszlo Cs. Szabo” *L’Italia e i poeti d’Europa* című írásával.

⁷ Lásd írását a *Sorsunk* jubileumi számáról (1947. november)

⁸ Csorba Győző: *Római följegyzések, 1947–1948.* Csuha István (szerk.), 115.

⁹ Csorba Győző: *A város oldalában*, 122.

¹⁰ Csorba Győző: *Római följegyzések, 1947–1948.* Csuha István (szerk.), 28–29., 35–40., 59–70., 76–90.

¹¹ Uo., 63; Folco Tempesti (1912–?) műfordító, irodalomtörténész, a magyar irodalom és irodalomtörténet egyik legjelentősebb ismerője és közvetítője. *Új magyar irodalmi lexikon.* Péter László (főszerk.), III. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994, 2072.

Csorba Győző *Nel villaggio* [Falun] című verse az összeállítás kezdőlapján olvasható, Francesco Nicosia és Tóth László fordításában.¹² A *Falun* 1947-ben, tehát az első római „kirajzás” évében jelent meg a *Szabadulás* című kötetben. Érdemes idézni, mert mintegy megelőlegezi Csorba klasszikussá emelkedő költészetét:

*Ködökből villantja felém
arcát másik magam.
Idegen táj ölén
kóválygok, nincs szavam
a végzetes ügyekre:
nagyobbá vált egy háztető, mint
az élet-halál örök ikre.*

*Íme, ember lettem újra én,
ember: hús, vér, velő –,
mik testem rejtékén
bújtak, most bújnak elő
a boldog ösztönök.
Ember lettem –, egy kicsit állat is:
a földért küszködök.*

*Csillagok ingó fényeit
taposták talpaim:
rossz vágyam égre vitt.
Itt, a szegénység halmain
bánom bűneimet:
bolond, aki a kézzelfoghatóról
a bizonytalanra vet szemet.*

*Friss táj, ha megfakulsz,
új tájakra szalassz,
éles tükkör, ha megvakulsz,
többé itt ne marassz:
legyek hússéggel ember,
ringassam a sáros földet
dédélgető szívémben.*

Az 1947/48-as római „kirajzás” idején a Via Giulia csodás palotájában lakó meghívottak élete nem lehetett zavartalan, jóllehet az úgymond jogtalanul beköltözöttek eltávolításának folyamata, s kivált a Palazzo Falconieri második emeletén elhelyezkedő egyházi intézmény, a ma is ott működő Pápai Magyar Intézet eltávolításának a kísérlete igazából csak később vált a be nem avatottak számára is érzékelhetővé. Kiváltképp a hithű kommunista nagykövet, Tolnai Gábor Rómába érkezését, 1949. május 1-jét követően gyorsul-

¹² Francesco Nicosia költő és műfordító nevével ezt megelőzően csak a Kardos Tibor által Rómában alapított folyóirat, a *Janus Pannonius* 1947. évi első számában találkoztam, két Kassák-vers fordítójaként. Tóth László (1910–1982), a magyar irodalom olaszországi népszerűsítője, illetve fordítója nem csak tanult, tanított is a pécsi egyetemen, majd a Római Magyar Akadémia titkára lett Koltay-Kastner Jenő igazgatása idején, s a római egyetemi magyar intézet lektora is egyidejűleg. Csorbáék szicíliai szereplése idején a nápolyi Keleti Intézet magyar tanszékének vezetője volt. *Új magyar irodalmi lexikon*, 2124.

tak fel az események. Tolnai visszaemlékezése szerint már 1947-ben és 1948-ban is voltak „betörések”, melyeket a rendőrség megállapítása szerint „a palota belső viszonyainak ismerői követhettek el”. (A későbbiekből kiderül, hogy Tolnai az egyháziaknak tulajdonítja a felbujtást.) Hiányolja a büntetések elmaradását, ugyanakkor megállapítja, hogy az említett években „egyéb erőszakos cselekmény nem történt. Az ösztöndíjasok nyugodtan éltek és dolgoztak a Palazzóban, többségük [!] mit sem sejtve, hogy mi zajlik a színpalak mögött.”¹³

Csorba Győző aligha tartozott a mit sem sejtő többséghez. Egy beszélgetésben, igaz, négy évtizeddel „első Itáliája” után, a következőképpen válaszol Kabdebó Lóránt kérdésére: „akkor még zavaros dolgok voltak az Akadémián, mert laktak még az épületben olyan magyarok, akik disszidáltak, és nem volt hajlandó kitenni őket a rendőrség. Úgyhogy az egyik szobában disszidált magyar lakott, a másikban egy legalísan kint tartózkodó, a harmadikban egy olasz, aki beköltözött, mert a lakása tönkrement, és nem tették ki. Szóval ilyen zavaros állapotok uralkodtak, de mi ezt nem éreztük, mi csak az előnyét élveztük az Akadémiának.”¹⁴ A Pápai Magyar Intézettről nem tesz említést Csorba, ez arra utal, hogy az „egyháziak” elmozdítására irányuló hazai készítés még nem volt érzékelhető ekkoriban. Erre utalnak a következő mondatok is, tulajdonképpen a 75 éves Weöres Sándort köszöntő írásában: „1947 karácsonyát meghívott vendégként a Római Magyar Akadémián töltöttük. [...] A Római Magyar Akadémia a magyar egyház és a magyar állam közös tulajdona, méghozzá úgy, hogy a második emelet teljes egészében a magyar katolikus egyházé. 47-ben még békeségben élt az állam és az egyház, s karácsonyra az akadémiai vacsora utáni s az éjféli miséig tartó időre a második emelet papi vezetője meghívta az Akadémia vendégeit egy csöndes fogadásra.” Az írás eredetileg a *Magyar Nemzet* 1988. június 22-i számában volt olvasható, majd kötetben is napvilágot látott.¹⁵

Meglehet, Kardos Tibor ekkor még nem is sejtette, hogy sikeres, sokak által méltatott igazgatói és tanszékvezetői működése a Magyar Akadémia és a római magyar oktatás hattyúdala is egyben. 1949 decemberében mindenesetre új időszámítás kezdődött az életében, miután hatalmi szóval hazarendelték, majd (kárpoztalásként?) megbízták a budapesti egyetem olasz tanszékének a vezetésével. Úgy tűnik, mintha Tolnai Gábornak lett volna némi lelkiismeret-furdalása a hazarendelését illetően. Kardos Tibor, írja már idézett könyvében Tolnai, „azok közé tartozott, akik munkásságukkal következetesen egyetemi karrierre törekedtek.”¹⁶ Nos, ő hozzásegítette ehhez.

Emlékek ébresztése két évtized múltán

1969. június 28-án egy rövid újsághír adta tudtul, hogy „Csorba Győző József Attila-díjas költő kéthónapos olaszországi útra indul július elején Rómába. A magyar delegáció másik író tagja Baranyi Ferenc költő”.¹⁷ Valójában egyhónapos volt ez a római küldetés, melyet tavasszal megelőzött egy tíznapos nemzetközi költőtalálkozó Szarajevóban. Itt, miként néhány hónap múlva Rómában is, az Írószövetség küldöttként volt jelen Csorba.¹⁸

¹³ Tolnai Gábor: *Szöbeli jegyzék, Róma 1949–1950*. Magvető, Budapest, 1987. (Tények és tanúk), 292.

¹⁴ Csorba Győző: *Elveszett otthonok*. Kérdező: Kabdebó Lóránt, *Jelenkor*, 1986. november, 988–996., 994. Lásd még: Csorba Győző: *Vallomások, interjúk, nyilatkozatok*. Tüskés Tibor (szerk.), Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 1991. (Pannónia Könyvek), 126–127.

¹⁵ Csorba Győző: *Vallomások, interjúk, nyilatkozatok*, 1991, 363.

¹⁶ Tolnai Gábor: i. m., 63.

¹⁷ *Dunántúli Napló*, 1969. jún. 28., 4.

¹⁸ Marafkó László: *Nemzetközi költőtalálkozó Szarajevóban*. Beszélgetés Csorba Győzővel. *Dunántúli Napló*, 1969. máj. 4., 5.

Csorba Győző második találkozója az Örök Várossal és a Római Magyar Akadémiával már korántsem volt olyan felhőtlen, mint a huszonegy évvel korábbi. A Csuha Istvánnal 1991-ben folytatott beszélgetésben így emlékezik erre: „A második látogatáson lényegében egyedül voltam. Illetve laza kapcsolatban Baranyival, Petress Istvánnal, a rádiós-tévé újságíróval, aztán a szegény Gábor Pállal, a filmrendezővel, aki nagyon tehetséges, derék ember volt.” A téma lezárásaként hozzátette: „Azt nem tudom, hogy ennek milyen lélektani oka lehetett, de képzeld el: mindaddig, amíg második alkalommal nem jártam Rómában, nagyon sokszor és rendszeresen álmodtam vele. Amikor második alkalommal is kijutottam, akkortól kezdve nem álmodtam többet Rómával.”¹⁹ A vele interjút készítő Csiszár Mirella is megkérte, hogy hasonlítsa össze az első alkalommal megismert Rómát az 1969 nyarán „megtapasztalt” várossal. Csorba szerint Róma 1947/48-ban jóval békésebb volt, mint két évtizeddel később. 1969-ben „már túrhetetlen volt a forgalom” és ezzel együtt az idegenforgalom is. Mikor „a második római utam alatt elmentünk a Sixtus-kápolnába, az olyan volt, mintha egy lovardában álltunk volna. [...] Azt hiszem, most már Rómát is csak akkor lehet élvezni, ha valaki a legrosszabb szezonban megy. Télen talán, ha azzal a céllal megy, hogy lásson is valamit” – summázott.²⁰

Idekíváncozik, hogy tíz évvel korábban Tüskés Tibor is összehasonlította költőnk „két Rómáját”. A Csorba-monográfiában írja: „Az első találkozás alkalmával Róma inkább nyomasztólag és szomorúan hatott, talán a közeli háború, vagy az előbányászott élettelen műemlékek mérhetetlen bősége tette; most [1969-ben] a mediterrán élet elevensége, ezer színe fogja meg”.²¹ Nem vagyok biztos abban, hogy egyetértett ezzel a megállapítással Csorba Győző, aki Csuha Istvánnal folytatott beszélgetéseiben így összegezi: „Ha summázni akarnám, hogy nekem Róma mit jelentett [1947/48-ban], akkor azt mondanám, hogy az öt hónap nekem legalább öt évet jelentett életemben, pluszt, ráadást. Én azt az öt hónapot jutalomnak tekintem. Nemcsak életidőt nyertem, életismeretet, hanem egyéni épülesemre is szolgált ez az öt hónap.” Ezt követően úgy mondja képzőművészeti érzékének fejlődésére hoz fel meggyőző példákat.²²

Természetesen nemcsak a „két Róma”, de a „két római Magyar Akadémia” összehasonlításáról sem szabad megfeledkezni. Aligha vitatható, hogy a fordulat évét, 1948-at megelőző időszak akadémiaja is elsőbbséget élvez Csorba megítélésében. Csiszár Mirellának mondta 1990-ben: „Az akadémia élete más volt [1969-ben], mint manapság. Hogy a mostani állapotokhoz hasonlítsam – mert voltam ott valamikor a hetvenes években is,²³ amikor olyan volt már, mint egy fegyintézet. Egyrészt a magyar követség, a konzulátus, a tájékoztató hivatal és mindenféle hivatal elfoglalta a nagy épületet, így az ilyen magunkfajta emberek nem is kerültek oda, csak hátul a kispalotában kaptunk helyet. [...] Jellemző volt az is, hogy noha egy hónapig ott voltam [1969-ben!], az igazgatót [Benedetti Tibort] nem is láttam, pedig ő, bár nem pécsi származású, de egy ideig Pécsen dolgozó építész mérnök volt, akinek én még ajánlólevelet is vittem.”²⁴

¹⁹ Csorba Győző: *A város oldalában*, 144–145.

²⁰ Csorba Győző: *Római följegyzések, 1947–1948*. Csuha István (szerk.), 114. (A kötet szerkesztője, Csuha István „csatolmányként” közli (a 100–115. lapon) Csiszár Mirella 1990-ben készített, majd a *Dunatáj* című folyóirat 1991. évi 2–3. számában megjelent Csorba-interjú bővített változatát.

²¹ Tüskés Tibor: *Csorba Győző*. Akadémiai, Budapest, 1981, 170.

²² Csorba Győző: *A város oldalában*, 145.

²³ 1974-ben feleségével utazott Rómába Csorba, s megszálltak az akadémián is. Lásd Csorba Győző levelei Takács Jenőhöz és Évához. Közvetteszi Csuha István, *Jelenkor*, 1996. november, 1005–1024., 1020. (14. sz. levél)

²⁴ Csorba Győző: *Római följegyzések, 1947–1948*. Csuha István (szerk.), 107. Az idézetekhez lásd még: Sárközy Péter: Az MTA római Magyar Történelmi Intézete és utóda, a kilencven évvel ezelőtt alapított Római Magyar Akadémia. *Magyar Tudomány*, 2018/5., 729–737., 732–734.

Hogy költőnk mennyire várta, jöllehet 1969-ben „csak” egy hónapra szólt a római küldetés, hogy két évtized után ismét „magáévá tehesse” az Örök Várost, egy szép és elgondolkoztató írása tanúsítja – visszamenőlegesen. Ugyanis már két hónapja itthon van, amikor a helyi lapban közzéteszi (öt részben) *A hét halom városában* című tárcáját. Az első rész bevezető szakasza (*Róma felé*) a várakozás szívdobogtató hangulatát idézi. Mint írja: „Hiszen nemcsak Rómát megyek látni, hanem másodszor megyek látni Rómát: újrakeresni és összehasonlítani. Megint az enyémmé tenni, esetleg végképp elveszíteni. A kockázat mindenképpen nagyobb, mint az első alkalommal volt. Kicsit fiatalságom megbízhatósága is próbára kerül. Milyen hitelességgel láttam akkoriban? Mit mutatott és mit festett az ifjúság romantikája? Valami furcsa Laokoon-csoport mozdul bennem: a valóság kígyói rátekeredni készülnek az élő emlékekre.” A továbbiakban karakteres humorát is felvillantja: „Rómában az autók háziállatok. Úgy mozognak, jönnek-mennek a járókelők között. Szelíden, barátságosan, mindenütt jelenvalóan, de olykor már-már az idegekre menően. [...] Főként a római gépkocsivezetőknek tartozom hálával. Ördögien ügyesek, káprázatosan uralkodnak jóságaikon, s mindezen felül tisztelik a gyalogost. A gyalogosok úgyszintén őket. Ennek jegyében csöndes békesség uralkodik közöttük s nem fondorlatos harc, mint nagyjából nálunk. A rendőrök látható meglepéssel szemlélik a jóviszonyt.”²⁵

Csorbanak ez a – második – itáliai utazása, minthogy nem öt hónapos volt, mint az első, csakis a fővárosról, Rómáról szólt. A rendelkezésére álló egy hónapba Ostia Antica romvárosa még belefért, Tivoli ugyancsak, Róma (mint „megyeszékhely”) térségében. A részletekről ma már többet tudhatunk, mint korábban, a költő nemrég előkerült följegyzéseinek köszönhetően.²⁶ Egy nagyalakú (iskolai) füzet első húsz lapján olvasható a saját kezű római napló, a következő kilenc lapon pedig Csorba Ungaretti-fordításai sorakoznak: hat vers, ugyancsak saját kezű másolatban. A borítón a tulajdonos neve, az Accademia d’Ungheria címe és Csorba ottani szobaszáma szerepel. Az első bejegyzés a Rómába érkezés másnapján, 1969. július 3-án „történt”, az utolsó pedig a hazaindulás előtt két nappal, július 28-án.

Hogy Csorba Győző nem csak „prózában írt verset” az ekkori Rómában vagy már odahaza Rómáról, arra a Weöres Sándornak címzett, három összetevőből álló *Római jegyzetek* lehet a példa. A szép verscsokor legtöbbször idézett „összetevője” a *Beszélgetés a költészetéről*, melyet magam is idézek a következőkben.

Beszélgetés a költészetéről

Ezt a címet adta *Csorba Győző* egy római találkozást megörökítő versének. Az ihletadó (1969. júliusi) találkozás színhelye, ezt is elárulja a költő, egy „panorámás” vendéglő volt, Róma Hyde-parkja, a Villa Borghese Pinciónak nevezett, a Piazza del Popolóra letekintő szegletében. Így szól a vers:

D. Z. ifjú olasz költő alig múlt még húszesztendős de a
versírást abbahagyja erről beszélt nekem
hosszasan nagy meggyőződéssel meggyőzni vágyva szinte
engem is hogy többé ne írjak én se mert úgymond a verset
kevesen olvassák hatása ilyenformán alig lehet
márpedig az írónak az irodalomnak hatnia kell nélküle semmi
értelme

²⁵ A hét halom városában. 1–5. rész. *Dunántúli Napló*, 1969. okt. 9., 2.; okt. 10., 2.; okt. 11., 2.; okt. 12., 2.; okt. 14., 2. (Idézetek az 1. és 5. részből)

²⁶ *Csorba Győző római jegyzetei*, 1969. (Kézirat a költő hagyatékában.)

Én nem mondtam ellent csodaszép nyári délelőtt
volt a Pinción egy vendéglő kertjében ültünk
sör mellett a harmadik asztalnál szerelmesek
nézték egymást szorongatták egymás kezét csak néha szóltak
az út szélén öregember egy padon újságját letette
a levegőbe bámult unokája (nyilván az volt) egy apró
pléhvödörbe
kavicsot rakott dundi kis kölyök
a lombok rácsán áthullott a napfény
D. Z. az olasz és világ-
politikát taglalta fejtegette
Igaza van igaza mondogattam
bólogattam is hozzá

közben arra gondoltam jó fontos nagyon
hatni fontosak a cselekvők
fontos célt és utat mutatni nekik
de élnek itt másutt olyanok is mint ez a két szerelmes
mint ez a vén s mint ez a gyermek
akik a csöndet szeretnék meghallani
a levegőt látni a játék
komolyságát megtanulni akik
a sárga kavicson s a zöld gyepen
ingó napfény-foltocsákra kíváncsiak.²⁷

A D. Z. monogram megfejtéséhez maga a költő szolgáltatja a megfejtést. Ugyanis egy, már idézett beszélgetésben azt is megemlíti az őt kérdező Marafkó Lászlónak, hogy a nemzetközi költőtálalkozón, Szarajevóban, a „megjelent költők többsége fiatal volt, pl. a résztvevők között volt egy Diego Zandel nevű 21 éves olasz költő, aki egy római anarchista lap szerkesztője”.²⁸

Számos forrásból tudható, hogy a ma is aktív olasz író, Diego Zandel 1947. április 5-én született a közép-olaszországi Fermo városában. Apja és várandós édesanyja nem sokkal előbb, Tito partizánjainak bevonulását követően menekülni kényszerült Fiuméből. Fermo közelében, Servigliano menekülttáborában kaptak szűkös elhelyezést, majd a három hónapos Diegóval leköltöztek a fővárosba. Itt egy tágasabb létesítmény, a Villaggio Giuliano-Dalmata di Roma fogadta be a családot, melyet a háború miatt meghíúsult világkiállítás, az EUR (Esposizione Universale di Roma) elhagyott munkásszállásaiból alakítottak ki az északról menekülő olasz családok részére.²⁹

A Zandel család szenvedéstörténete, majd a római letelepedés életre szólóan meghatározta Diego Zandel irodalmi tevékenységét, téma és kifejezőmód tekintetében egyaránt. Két verseskötet után, mint az idézett Csorba-versből is sejthető, prózára váltott. Esszéekkel, esetenként az irodalmi thriller kategóriájába sorolható regényekkel tette ismertté a nevét nemcsak Olaszországban, főként Triesztben, de az önállóság útjára lépő Horvátországban is.

Csorba könyvtárának a bejegyzéseket is leíró katalógusa három (dedikált) Zandel-kötetet regisztrál. Egy verseskötetet³⁰ és két – a későbbiekben nyomtatásban is megjelenő

²⁷ Csorba Győző: *Időjáték*. Magvető, Budapest, 1972; Csorba Győző: *Összegyűjtött versek*. Budapest, Magvető, 1978, 477–478; Csorba Győző: *Római följegyzések, 1947–1948*. Csuha István (szerk.), 131–132.

²⁸ Marafkó László: Nemzetközi költőtálalkozó Szarajevóban. Beszélgetés Csorba Győzővel. *Dunántúli Napló*, 1969. máj. 4., 5.

²⁹ Honlapja: <http://diegozandel.com>

³⁰ *Ore ferme. Poesie*. Società Artistico Letteraria, Trieste, 1969. (2826. sz.)

– művének kéziratát.³¹ Nem lehet nem észrevenni, hogy a dedikációk (Roma, 17. aprile 1969. – Roma, 11. settembre 1974. – Roma, 15 aprile 1976.) Csorba Győző és Diego Zandel személyes találkozásainak is útjelzői.

1969. április 17-én Diego számára már bizonyára véget ért a szarajevói írótalálkozó, de tekintettel várható római találkozásokra, dedikálta és megküldte Csorbának, valószínű, hogy már római otthonából, nemrég megjelent verseskötetét. (Ebben a műfajban tulajdonképpen az utolsót.) Hogy Csorba Győző „használta” is ezt a kötetet, két általa fordított és publikált Zandel-vers bizonyítja. Az egyiket (*Hát ilyen a halál*), Csorba Hélinant-fordításaira is emlékeztetve, idézem:

*Hát ilyen a halál, mikor
melléd lép duroán és undorítón
sírás-göncében, nyers-üvöltő
hangon egy-egy nevet kiáltva,
s jaj annak, ki nincs ott, aki
időben nem szól.*

*Hát ilyen,
gyalázatos látvány, amit csak
bámulhatsz tehetetlenül,
s nem űzhetsz el. Köpöd magad,
hogy nem segítsz, bár nem tudsz, és nem is
kell: ember vagy csupán,
gyöngye hús vagy csupán,
vér, csont, szemek vagy,
igen, szemek vagy és szfo.
Hát ilyen a halál, mikor
melléd lép és kezet kell nyújtanod,
hogy ne uszátsd magadra.³²*

A következő, 1974. szeptember 11-én kelt dedikáció Győző és felesége, Margitka ez évi római látogatását idézi. „Al mio caro amico Győző e alla sua simpatica moglie con affetto, azaz „Kedves barátomnak, Győzőnek és rokonszenves feleségének szeretettel”, olvasható az Ivo Andrić-tanulmány kéziratán.³³ Az eleve őszre tervezett látogatást tavasszal már türelmetlenül várja költőnk. Hangulatát Takács Jenővel és feleségével is megosztja 1974. május 20-án kelt levelében. Bálint unoka örömteli megérkezéséről ír, lakásgondokról, majd így folytatja: „Közben b. nejemmel Itáliába készülünk (két hétre!) én hivatalosan, Ő turistaként. Az ő ügye már rendben, az enyém különféle bürokratikus firlefancok miatt (főként az olaszok trehányágában gyökereznek!) húzódik, s jön a nyár, a kánikula, akkor nem akarunk menni, s csak várom az értesítést napról napra...”³⁴ Az utazás végül is megvalósult az általa óhajtott évszakban, s hogy ekkor a Zandel házaspár (Diego és Anna) vendégül látta a Csorba házaspárt, a már idézett Kabdebó-interjú következő sorai is valószínűsítik: „Magát Rómát most is jobban ismerem, mint Pestet, kivéve az újonnan épült kerületeket. Azért jártam, sőt laktam az EUR-ban is.”³⁵

³¹ Ivo Andrić romanziere. Kézirat. 2825. sz. – *Una storia istriana*. Romanzo. Kézirat. 2827. sz.

³² Csorba Győző: *Kettőshangzat. Válogatott műfordítások*. Európa, Budapest, 1976, 314.

³³ Az Andrić-tanulmány (Giacomo Scotti társszerzőségével) 1981-ben jelent meg Milánóban.

³⁴ Csorba Győző levelei Takács Jenőhöz és Évához, 1005–1024., 1020.

³⁵ Csorba Győző: *Elveszett otthonok*, 994; Csorba Győző: *Vallomások, interjúk, nyilatkozatok*, 126. (Az 1969-ben dedikált Zandel-verseskötet hátsó borítóján, Csorba kézírásával, az olasz költő római

A harmadik, 1976. április 15-én Csorbának dedikált kötet, Diego Zandel egyik legismertebb művének (*Una storia istriana*) kézírata. (A nyomtatott kiadás csak 1987-ben jelent meg Milánóban, majd, úgyszólván napjainkban, a Zandel család életének és hányattatásának egykori színhelyén, Rijekában is kiadták.)³⁶ A dedikáció éve (1976) Zandel pécsi látogatásának éve is egyúttal. Ez a látogatás sajnos kevésbé „dokumentált”; legfőbb forrásunk a család emlékezete. A Pintér család emlékezetében ma is élénken él Zandel pécsi látogatása. Pintér László leveléből idézek: „Egy pillanatra láttam, Bálint fiam akkor még kicsi volt, nagyon tetszett neki. Bambino Valentino, mondogatta a jó olasz. Nóci [Pintérné Csorba Noémi] szerint még ajándékot is hozott neki.”³⁷

Feltételezve, hogy Diego Zandel, aki ma is Rómában él és alkot, megőrizte emlékezetében Csorba Győzöt és találkozásait, az elmúlt év novemberében felkerestem őt levelemmel. Úgyszólván „postafordultával” és érezhető örömmel válaszolt. Levelének főrészét idézem, magyar fordításban.

„Mindig meghatottam emlékszem Győző barátomra. Szarajevóban ismerkedtünk meg, a Költészeti Fesztiválon, 1969 tavaszán.³⁸ Ismeretségünk azután barátsággá változott, ezt az is elősegítette, hogy Győző nagyon jól beszélt olaszul, ettől kezdve mindig kapcsolatban maradtunk. 1975 [valójában 1976] májusában én és feleségem, Anna (öt évvel ezelőtt meghalt) meglátogattuk Pécsen. Vendégül látott minket, rendelkezésünkre bocsátotta leánya házát. Emlékszem, elmentünk a rendőrségre, bejelenteni azt a tényt, hogy ott alszunk. Vele és feleségével, Margittal (ha jól emlékszem) nagyon szép napokat töltöttünk a városban, nemcsak művészeti szépségeit tekintettük meg, egy szórakoztató vásárba is elmentünk, ahol bámultuk a nagy patájú és vastag lábú lovakat. Az utolsó két napon a Balaton-tónál voltunk, ahol egy szép ház áll az írók rendelkezésére.³⁹ Az utolsó nap eljuttottunk egy olasz karmesterhez is, aki New Yorkban élt, és nagyon kritikus volt, joggal, a kommunista rezsimet illetően.⁴⁰ Itt én és a feleségem vonatra szálltunk, mely Budapestre vitt bennünket, ahol egy napot és egy éjszakát töltöttünk.

1976-ban [valójában 1974-ben] Győző és a felesége vendégeskedtek római házamban. Egy éjszakát aludtak itt. A következő nap kénytelenek voltak jelenteni az ittlétüket a magyar követségen, ott úgy rendelkeztek, hogy nem nálam, hanem a Magyar Akadémia vendégházában, a Via Giuliani kell aludniuk. Miképpen Győző, felesége is mélyen elszomorodott. Mindez nem akadályozott meg bennünket abban, hogy az egész napot együtt töltsük, reggeltől estig, amikor kocsival vittem vissza őket a Via Giuliára.

Győző lefordította néhány ifjúkori versemet.⁴¹ Folytattuk még egy kicsit a levelezést, mígnem lányaim születése után megszakadt a kapcsolatunk. Újra felvettük 1981-ben, amikor megjelent a Mondadorinál [Miláno, 1981] első regényem, a *Massacro per il presidente*. Haláláról évekkel később szereztem tudomást...”

lakáscíme olvasható. Sokatmondó, hogy Zandelék utcája az EUR-ban található, mégpedig az egykori „tábor”, a *Villaggio Giuliano-Dalmata di Roma* közelében.)

³⁶ Rusconi, Milano, 1987; EDIT, Rijeka, 2008.

³⁷ Hozzáteszem: „Bambino Valentino” 1974. április 5-én született, tehát kereken 2 éves volt 1976. április 15-én, amikor az *Una storia istriana* kéziratát dedikálta Győzőnek Diego.

³⁸ Hogy júliusban Rómában is találkoztak, itt nem említi, de Csorba idézett verse tanúsítja.

³⁹ A szigligeti Alkotóház, az egykori Esterházy-kastélyban.

⁴⁰ Valószínű, hogy ez az „olasz karmester” Takács Jenő (1902–2005) volt, a „világjáró” zeneszerző és zongoraművész, 1960 után mindenekelőtt karmester, aki folyékonyan beszélt olaszul is. Monográfusa, Radics Éva az 1976-ban történtek kapcsán a következőket írja: „A nyár folyamán feleségével néhány napot Csorba Győző balatoni [révfülöpi] villájában töltöttek.” *Takács Jenő élete és munkássága*. Visuart Kreatív Stúdió Kft., Szentgotthárd, 2003. 94. (Nyelvtudásáról ugyanitt: 7.)

⁴¹ Figyelemre méltó „összecsengés”, hogy a Csorba válogatott versfordításait tartalmazó *Kettőshangzat*, melyben két Zandel-vers: *A három Isztria* és a már idézett *Hát ilyen a halál* olvasható, 1976-ban jelent meg. Ez az év Zandelék pécsi látogatásának éve is egyúttal. Csorba Győző: *Kettőshangzat*, 313–314.

Ez a válasz igazolta feltételezésemet, mert lényegében minden megmaradt Zandel emlékezetében, legfeljebb a történetek időrendjében vannak – ennyi év után nem csoda – pontatlanságok. Levelét a következőkkel zárta: „Köszönöm, köszönöm, hogy írt nekem. És informáljon engem a Győzővel kapcsolatos munkájáról.” Megfogadtam, hogy eleget teszek a kérésének, mert ha nekem már nem is lesz érdemi mondanivalóm Győző Itáliájáról, másoknak még bizonyára lesz, és eleget tehetek a magyar költőre szeretettel és megbecsüléssel emlékező Diego Zandel kérésének.

Postscriptum

Bertha Bulcsu József Attila-díjas író 1974 novemberének első napján a következő sorokkal kezdi Csorba Győzőnek írott levelét: „Gondolom, már hazaértetek Olaszból. És még bizonyára tart bensőtökben a fény, amit összegyűjtöttetek.”⁴² Meggyőződése, hogy ez a fény még ma is tart, hála költőnk messze sugárzó írásművészetének, és ahová – Janus Pannoniusnak is köszönhetően – mindig vágyakozott, Itáliának.

⁴² „Élni kell, ameddig élünk.” Csorba Győző és Bertha Bulcsu levelezése (1961–1995). Pintér László (szerk.), Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2004. (Pannónia Könyvek), 82.